

UNIVERSITATEA „BABEȘ- BOLYAI“ CLUJ- NAPOCA

FACULTATEA DE LITERE

ȘCOALA DOCTORALĂ DE STUDII LINGVISTICE ȘI LITERARE

Plurilingvism literar în operele autoarei Herta Müller

Conducător de doctorat: Prof. univ. dr. Balogh F. András

Student- doctorand: Barabás Tünde Éva

2016

„BABEŞ- BOLYAI“ UNIVERSITÄT KLAUSENBURG

PHILOLOGISCHE FAKULTÄT

Literarische Mehrsprachigkeit bei Herta Müller

Wissenschaftlicher Betreuer: Prof. Dr. Balogh F. András

Doktorandin: Barabás Tünde Éva

2016

Cuprins

1. INTRODUCERE	5
1.1. Scopul și obiectivele tezei	6
2. BILINGVISMUL ȘI PLURILINGVISMUL	10
2.1. Bilingvismul	11
2.2. Tipuri de bilingvism	17
2.3. Plurilingvismul	21
2.4. Plurilingvism literar	25
2.5. Codeswitching	34
2.6. Competență și performanță – Transfer und interferență	36
2.7. Concluzii preliminare	39
3. AUTORI PLURILINGVI	42
3.1. Tipologia autorilor plurilingvi	42
3.2. Plurilingvism și identitate	47
3.3. Minoritatea germană în România și plurilingvismul	54
3.4. Autori plurilingvi în România	56
3.5. Identitatea în cazul autorilor germani din România în contextul plurilingvismului	59
4. HERTA MÜLLER – SCURTĂ BIOGRAFIE ÎN CONTEXTUL PLURILINGVISMULUI	66
4.1. Plurilingvismul ca realitate	73
4.2. Receptarea operelor Hertei Müller	83
5. ESEURI ȘI POVESTIRI	86
5.1. <i>Niederungen (Ținuturile joase)</i>	87
5.2. <i>Drückender Tango und Barfüßiger Februar</i>	94
5.3. <i>Der Teufel sitzt im Spiegel. Wie Wahrnehmung sich erfindet</i>	98
5.4. <i>Eine warme Kartoffel ist ein warmes Bett</i>	100

5.5. <i>Hunger und Seide</i>	103
5.6. <i>In der Falle und Heimat ist das, was gesprochen wird</i>	113
5.7. <i>Der König verneigt sich und tötet (Regele se-nclină și ucide)</i>	115
5.8. <i>Christina und ihre Attrappe oder Was (nicht) in den Akten der Securitate steht</i>	128
5.9. <i>Lebensangst und Worthunger</i>	130
5.10. <i>Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel (Mereu aceeași nea și mereu același neică)</i>	134
5.11. <i>Concluzii preliminare</i>	141
6. ROMANE	142
6.1. <i>Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt (Omul este un mare fazan pe lume)</i>	143
6.2. <i>Reisende auf einem Bein (Călătorie într-un picior)</i>	151
6.3. <i>Der Fuchs war damals schon der Jäger (Încă de pe atunci vulpea era vânătorul)</i>	153
6.4. <i>Herztier (Animalul inimii)</i>	158
6.5. <i>Heute wär ich mir lieber nicht begegnet (Azi mai bine nu m-aș fi întâlnit cu mine însămi)</i>	165
6.6. <i>Atemschaukel (Leagănul respirației)</i>	173
6.7. <i>Concluzii preliminare</i>	176
7. COLAJE	177
7.1. <i>Colaje în limba germană</i>	179
7.2. <i>Volumul de colaje în limba română Este sau nu este Ion</i>	183
7.3. <i>Concluzii preliminare</i>	189
8. CONCLUZII	190
9. BIBLIOGRAFIE	199
9.1. <i>Bibliografie primară</i>	199
9.2. <i>Bibliografie secundară</i>	201
9.3. <i>Bibliografie online</i>	213

REZUMAT

Cuvinte- cheie: bilingvism, plurilingvism, multiculturalitate, plurilingvism literar, interferență, Herta Müller,

Bilingvismul, respectiv plurilingvismul sunt fenomene foarte răspândite, ba chiar se poate afirma că există mai multe persoane și comunități plurilingve decât monolingve, luând în considerare mai ales faptul că numărul limbilor cunoscute în întreaga lume este net superior numărului de țări existente. Se poate vorbi despre aceste fenomene în cazul persoanelor care au crescut în regiuni bilingve sau plurilingve, folosind astfel minimum două limbi și cunoscând codurile culturale ale acestora; dar bilingvismul se aplică și persoanelor care au învățat a doua limbă mai târziu, chiar dacă nu o folosesc zi de zi.

Bilingvismul a devenit o temă intens cercetată în secolul al XX-lea, dar în centrul atenției se afla mai ales achiziția limbii în cazul copiilor care provin din familii bilingve. Abia ulterior au încercat oamenii de știință să descrie și alte aspecte ale bilingvismului. Cu toate că tema este una de mare actualitate, cercetările s-au concentrat mai ales asupra nivelului lingvistic și psihologic, astfel plurilingvismul literar este un domeniu mai neglijat decât cel lingvistic. Din acest motiv am ales să abordez această temă, pentru a dovedi existența elementelor plurilingve în operele literare ale autorilor care aparțin minorității germane din România. Lucrarea de față își propune să fie o contribuție în ceea ce privește plurilingvismul literar, încercând să ofere o imagine de ansamblu asupra elementelor provenite din alte limbi în operele Laureatei Premiului Nobel pentru literatură Herta Müller. Teza poate fi considerată o analiză cronologică a operelor scriitoarei din perspectiva plurilingvismului, care se pot grupa în trei mari categorii: eseuri și povestiri, romane, respectiv colaje.

Plurilingvismul este o temă complexă, iar de-a lungul anilor teoreticienii au avut numeroase încercări de a găsi cea mai bună definiție, dar părerile sunt încă împărțite. Analizând articolele de specialitate, se pot ușor remarca două extreme. Reprezentantul primei teorii, care consideră că plurilingvismul este cunoașterea a mai multor limbi la nivel de limbă maternă este Leonard Bloomfield. La polul opus se află Einar Haugen, care susține faptul că plurilingvismul nu este altceva decât capacitatea unui vorbitor de a produce mesaje simple, cu înțeles, într-o altă limbă decât cea maternă. În această lucrare plurilingvismul este considerat un fenomen social- lingvistic

care presupune faptul că o persoană este capabilă să vorbească fluent mai multe limbi și să înțeleagă codurile culturale. În urma analizei numeroaselor păreri ale teoreticienilor privind această temă, concluzia este că în condiții normale o persoană folosește mai des una dintre limbi, ceea ce înseamnă că aceasta se va dezvolta mai mult și mai repede pe toate nivelurile, de exemplu în ceea ce privește vocabularul sau exprimarea.

Plurilingvismul este definit în această lucrare ca utilizarea paralelă a mai multor limbi, care se realizează pe diferite niveluri, iar analiza propriu-zisă va avea în vedere diferitele forme ale plurilingvismului – fonetică, lexicală, sintactică și cultural- pragmatică. Nivelul fonetic se referă la partea materială a sunetelor, la „formarea, transferul și percepția sunetelor”;¹ nivelul lexical descrie în principal lexeme, expresii și proverbe; sintaxa se concentrează asupra ordinii cuvintelor din propoziție, iar pragmatica se ocupă de sensul contextual, respectiv de intenția vorbitorului. În prezenta cercetare sunt analizate toate aceste forme ale plurilingvismului – împrumuturi din alte limbi, traduceri, diferitele perspective – dar și intenția autoarei, respectiv funcționalitatea textului.

Este binecunoscut faptul că semne ale plurilingvismului pot fi găsite în toate epocile și operele literare, așadar acest fenomen nu poate fi tratat ca unul marginal. În cazul plurilingvismului literar se poate vorbi despre două forme de apariție: există autori plurilingvi care scriu opere monolingve, respectiv autori care scriu texte plurilingve.

Din prima categorie fac parte scriitorii precum Reiner Maria Rilke sau Samuel Beckett, care în cursul vieții au schimbat limba din diferite motive, de exemplu Rilke a scris opere atât în limba germană, cât și în limba franceză. Din cea de-a doua categorie fac parte autori precum James Joyce sau Thomas Mann, autori care au folosit în textele lor elemente plurilingve. O subcategorie ar putea fi constituită de autorii care doreau să redea plurilingvismul și multiculturalitatea unei regiuni, folosind din acest motiv numeroase expresii din limbile regionale. De regulă aceste elemente plurilingve sunt prezente în mod explicit în opere, dar uneori există doar referiri, aluzii, diferite perspective, respectiv coduri culturale care apar în text și pot fi considerate elemente de plurilingvism. În aceste cazuri este vorba de obicei despre o limbă din fundal, din care autorii preiau aceste structuri, traduceri sau imagini culturale. Aceste transferuri sunt de cele mai multe ori intenționate și pot avea semnificație estetică, simbolică sau personală.

---

¹ PELZ, Heidrun: *Lingvistică. O introducere [Linguistik. Eine Einführung]*. Hamburg: Hoffmann und Campe 2001. p. 69.

Există numeroase criterii care influențează autorii atunci când își aleg limba în care să își scrie operele, cum ar fi gradul de cunoaștere a limbii respective, însemnătatea limbii sau circumstanțele în care trăiesc. Dar există și autori, care aleg limba în funcție de tipul de text sau din considerente personale. Competența într-o limbă nu este criteriul cel mai important, ci mai ales legătura sentimentală și competența poetică sunt cei mai importanți factori atunci când vine vorba de alegerea limbii pentru operele literare. În acest sens nu mesajul transmis este elementul-cheie, ci sentimentele și legătura emoțională cu limba respectivă.

Autorii de origine germană din România, care sunt familiari cu mai multe limbi și culturi, lasă limba germană să fie influențată de limbile din imediata vecinătate, astfel le pot oferi cititorilor o imagine literară fidelă realității. Autorii care aparțin unei minorități se află între două țări, spre exemplu în România, aceștia sunt considerați germani, dar în Germania sunt văzuți ca români, de aceea problema legată de identitate este una dificilă. Unii au dezvoltat și definiții personale ale termenului *patrie*, astfel Herta Müller definește acest termen nu ca un loc geografic, ci mai degrabă ca totalitatea lucrurilor spuse de către o persoană în limba ei maternă.

În literatura modernă plurilingvismul este văzut ca un simbol al reflexivității limbajului. Vorbim aici de texte monolingve care conțin numeroase elemente din alte limbi decât cea în care au fost scrise. Tocmai pentru că plurilingvismul se găsește în toate epocile, genurile și tradițiile ar însemna că o analiză de ansamblu în această varietate ar fi nefezabilă și neconcludentă, de aceea în această teză accentul cade pe operele deținătoarei Premiului Nobel pentru literatură Herta Müller, aceasta fiind unul dintre cele mai reprezentative exemple când vine vorba despre autorii de origine germană din România. Plurilingvismul este descris ca o abordare jucăușă, împletirea elementelor din mai multe limbi în textele literare, prin care se creează un efect stilistic și estetic special.

În foarte multe regiuni sunt persoane bilingve, care aparțin unei minorități, dar care au învățat și limba oficială a țării în care trăiesc, iar acest lucru se reflectă și în textele literare. Această situație apare și în cazul autorilor de origine germană din România, care servesc drept exemplu infailibil pentru ilustrarea plurilingvismului literar. Lucrarea de față cercetează operele autoarei Herta Müller, care s-a născut în Banatul multicultural și care a crescut vorbind mai multe limbi. Prima limbă învățată de autoare a fost dialectul șvăbesc din satul natal, apoi și-a însușit limba germană literară și limba română la școală, dar a avut multe tangențe și cu limba maghiară. În acest caz autoarea nu doar a învățat alte limbi, ci le-a și folosit în viața de zi cu zi, ceea ce înseamnă că

a fost confruntată cu mai multe niveluri ale limbii și, deci, preia elemente din limbajul folosit de diferitele pătri sociale. În opere se pot observa foarte multe interferențe lingvistice, nu doar din limba literară, ci și cea a tinerilor sau limbajul colocvial. Tocmai această diversitate îmbogățește textele și face ca stilul autoarei să fie inconfundabil.

Este evident, că în cazul acestei scriitoare vorbim despre un plurilingvism aditiv, deoarece limbile nu au fost învățate concomitent, dar care nu se referă doar la mai multe limbi, ci și la diferitele straturi și niveluri ale aceleiași limbi. Toate idiomurile din regiunea în care s-a născut și a copilărit Herta Müller apar sub diferite forme în textele literare. Textele Hertei Müller sunt monolingve, dar se pot observa foarte multe elemente preluate din celelalte limbi cunoscute de aceasta. Operele scriitoare sunt potrivite analizei pe care și-o propune lucrarea de față și scot în evidență numeroasele elemente plurilingve. Nu rămâne decât stabilirea criteriilor care vor sta la baza analizei, deoarece există două posibilități: analiza întregii opere literare a unui autor, sau alegerea unei singure opere care să evidențieze existența elementelor plurilingve. Prezenta lucrare este dedicată analizei întregii opere a scriitoare și dorește dovedirea existenței elementelor plurilingve în operele lui Müller.

Teza este împărțită în patru capitole și dorește a fi o analiză intensă a operelor Hertei Müller din perspectiva plurilingvismului. Prima parte a lucrării este dedicată definirii conceptelor care sunt explicate și susținute prin exemple concrete. În această parte sunt definiți și clasificați termenii-cheie ai lucrării, precum bilingvism sau diglosie (competență dublă – dialect și limbă literară).

Cel de-al doilea capitol are în vedere aspectele teoretice ale plurilingvismului, care este descris și exemplificat, de asemenea prezintă în detaliu conceptul de plurilingvism literar, dar și alte noțiuni, precum codeswitching, competență și performanță, respectiv transfer și interferență. În partea de teorie sunt definite, descrise și comparate aceste concepte-cheie ale lucrării, pentru a permite ulterior un acces metodic în cazul analizei operelor.

După introducerea teoretică, al treilea capitol are ca subiect autorii plurilingvi. În această parte vor fi prezentate diferitele tipuri de autori plurilingvi, care cunosc mai multe limbi, dar scriu texte doar într-o limbă, alegând de obicei limba maternă, însă sunt și autori care publică texte literare în mai multe limbi. Alegerea limbii se face de obicei în funcție de nivelul de cunoștințe, însemnătatea limbii, dar și cauzele istorice sau motivele personale pot juca un rol important. Acest capitol oferă o privire de ansamblu asupra autorilor plurilingvi și posibilelor cauze pentru

schimbarea limbii din literatura universală. După scurta prezentare a autorilor, vor fi prezentați și definiți și termeni precum interculturalitatea sau identitatea, care sunt elemente-cheie în analiza operelor.

În cea mai mare parte a lucrării Laureata Premiului Nobel pentru literatură este în centrul atenției, ale cărei opere pot fi văzute ca un mozaic format din elemente plurilingve. După o scurtă biografie, operele sunt împărțite pe genuri literare, iar în cadrul acestei categorizări se găsește o prezentare cronologică a acestora și analiza propriu-zisă a elementelor care reprezintă plurilingvismul. Deși autoarea bănățeană a scris cele mai multe texte în limba germană, în timpul lecturării textelor se pot descoperi expresii sau proverbe care sunt atipice pentru limba germană. Deoarece plurilingvismul era mereu un fenomen obișnuit în Banat, este evident că aceste elemente au fost preluate atât din limba română, cât și din limbile adiacente, precum limba maghiară, romani sau sârbă. Analiza textelor și rezultatele sunt prezentate în a treia parte a tezei, unde se găsesc exemple concrete pentru plurilingvismul literar din operele Hertei Müller. Știința încă nu a elaborat un model în ceea ce privește cercetarea plurilingvismului literar, așadar în prezenta teză s-a lucrat după următorul model: au fost identificate formele plurilingvismului în fiecare operă literară, acestea au fost împărțite în mai multe categorii – fonetică, lexicală, sintactică și cultural-pragmatică – și analizate.

Herta Müller este mediator marcant între mai multe culturi, mai ales între cea germană, bănățeană și cea românească. Perspectiva complexă din operele sale se datorează mediului eterogen în care a crescut, iar plurilingvismul și multiculturalitatea au avut o influență asupra întregii opere. Astăzi Herta Müller trăiește în Berlin, cu toate acestea operele sale se concentrează asupra realității românești, asupra experiențelor ei și asupra vieții în regimul comunist presărat cu teroare și opresiune. Tocmai pentru că scriitoarea introduce în operele sale propriile experiențe este deseori văzută ca „o autoare a reportajului literar”.² Müller povestește despre „amintirile copilăriei în care se intersectau în mod traumatic simpatiile fasciste ale familiei cu preferințele stalinist-comuniste ale celor din jur, cu discursul puterii al dictaturii și al opresiunii totalitare”.³

Operele lui Müller se încadrează în scrierile autobiografice și autoficționale, textele sunt dovada vie a plurilingvismului și transculturalității, iar evenimentele sunt redade fragmentar, nu

---

² MAHRDT, Helgard/ LÆGREID, Sissel: *Cuvânt înainte [Vorwort]*. In: MAHRDT, Helgard/ LÆGREID, Sissel (Hrsg.): *Poezie și dictatură. [Dichtung und Diktatur]*. Die Schriftstellerin Herta Müller. Würzburg: Königshausen & Neumann 2013. p. 10.

³ MAHRDT, Helgard/ LÆGREID, Sissel: *Cuvânt înainte [Vorwort]*.. p. 10.

cronologic. Așa-numitul concept „erfundene Wahrnehmung”⁴ este poetica autoarei, termenul făcând referire la toate imaginile lingvistice care o ajută pe autoare să își transpună în cuvinte creativitatea și fantezia. Ca cititor nu știi niciodată cu exactitate ce e real și ce nu, dar și aceste trăsături – ambiguitatea și imprevizibilitatea – aparțin sistemelor totalitare, trăsături care se regăsesc des și în opere.

Dacă cineva îi citește textele fără a avea cunoștințe de limba română, va descoperi asocieri și expresii ieșite din comun, dar aceste expresii vor fi în ochii unui cititor plurilingv simple interferențe din numeroasele limbi care au influențat-o pe Müller. Lucrarea se concentrează asupra acestor elemente și încearcă să ofere o explicație pentru aceste expresii, luând în considerare atât elementele clare de plurilingvism, precum și imaginile culturale.

Plurilingvismul este un atu important al tuturor autorilor care trăiesc în regiuni multiculturale, deoarece aceștia dispun de obicei de o competență culturală și lingvistică activă. Aceste competente formează de regulă baza operelor literare și pot duce la ambiguitate, pot apărea interferențe lingvistice și culturale, care pot fi descifrate cu mare dificultate de către un cititor monolingv.

Deși textele autoarei sunt scrise în limba germană, se găsesc numeroase elemente care provin din alte limbi. Acestea pot fi traduceri literale, de exemplu „dein Mensch” – rom. *bărbatul tău*, sau „Der hat seinen Kopf auf den Schultern, damit es ihm nicht in den Hals regnet” – rom. *Are capul pe umeri ca să nu-i plouă în gât*, care în limba germană nu există. Dar se găsesc și cuvinte, care deși există în ambele limbi, sunt folosite cu sensul din limba română. Un exemplu ar fi cuvântul „fazan” din titlul romanului *Omul este un mare fazan pe lume*. Aici cuvântul „fazan” este folosit cu sensul românesc, adică cel de învins, neajutorat, deoarece familia protagonistă, familia Windisch se află într-o situație aparent fără scăpare și nu poate obține documentele necesare emigrării, decât dacă tatăl vinde onoarea fetei și implicit pe cea a familiei. Sensul german al cuvântului, care presupune aroganță nu poate fi nicidecum asociat cu soarta familiei.

Alte elemente sunt cuvintele care provin dintr-o altă limbă, însă pe acestea autoarea le-a adaptat limbii germane, spre exemplu cuvântul „Paraputch” – magh. *Pereputty*. Chiar și la prima vedere se pot identifica anumite cuvinte care provin din limba română, cum ar fi titlul romanului *Omul este un mare fazan pe lume- Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt* sau *Animalul*

---

⁴ Vezi: Herta Müllers erste Paderborner Poetikvorlesung „Wie Wahrnehmung sich erfindet“ in: MÜLLER, Herta: *Der Teufel sitzt im Spiegel*. Berlin: Rotbuch 1991. p. 9- 32.

inimii- Herztier, dar cu cât un cititor se aprofundează mai tare în lectură, cu atât poate găsi în opere mai multe cuvinte, expresii și alte elemente plurilingve, care uneori pot ridica în rândul cititorilor monolingvi multe semne de întrebare, sau pot provoca iritație. Laureata Premiului Nobel a ales limba germană pentru operele sale, deoarece consideră că limba maternă este cea mai de încredere și este foarte dificil pentru un autor să scrie literatură într-o altă limbă. Herta Müller aparține, deci acelei categorii de autori plurilingvi care nu au scris texte plurilingve, pendulează între două limbi și două culturi – deși limba română nu se remarcă mereu concret în opere – se găsesc multe pasaje, care îi demonstrează cititorului că limba română este prezentă mereu. Fiecare limbă oferă o altă perspectivă asupra lumii și – deși plurilingvismul de zi cu zi al Hertei Müller nu s-a transformat neapărat într-un plurilingvism literar cu texte scrise în mai multe limbi – operele sunt pline de elemente străine, care ilustrează mozaicul plurilingv. Acest mozaic a fost prezentat și analizat în prezenta lucrare, pentru a dovedi faptul că se poate vorbi despre plurilingvism literar în cazul Hertei Müller.

Autoarea este indubitabil unul dintre cele mai bune exemple pentru a ilustra plurilingvismul teritoriului românesc. Limbajul folosit în opere este inovativ în literatura germană din România, deoarece autoarea face traduceri literale din limba română în limba germană, pe care le integrează în texte, dar există numeroase motive pentru care putem afirma că Müller scrie texte unice, jucăușe și foarte creative, de o calitate poetică deosebită.

Condițiile de trai care au fost impuse de către dictatură, în care au fost nevoiți să scrie autorii din România din acea vreme sunt astăzi aproape de neimaginat, iar în textele lui Müller se poate descoperi o lume fascinantă, pe care o prezintă cu ajutorul imaginilor alcătuite prin intermediul limbajului folosit în așa măsură, încât se poate afirma că Herta Müller este o adevărată prozatoare lirică.⁵

---

⁵ ZIERDEN, Josef: *Artikel „Herta Müller“* In: *Kritisches Lexikon zur deutschsprachigen Gegenwartsliteratur*. (ed. Heinz Ludwig Arnold). 50. Nachlieferung 1995. S. 1-8, aici p. 3.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Bibliografie primară

MÜLLER, Herta: *Atemschaukel*. München: Carl Hanser 2009.

MÜLLER, Herta: *Barfußiger Februar*. Berlin: Rotbuch 1987.

MÜLLER, Herta: *Christina und ihre Attrappe*. Oder Was (nicht) in der Akte der Securitate steht. Göttingen: Wallstein 2009.

MÜLLER, Herta: *Der fremde Blick*. Oder das Leben ist ein Furz in der Laterne. Göttingen: Wallstein 2009.

MÜLLER, Herta: *Der Fuchs war damals schon der Jäger*. München: Carl Hanser 2009.

MÜLLER, Herta: *Der König verneigt sich und tötet*. München: Carl Hansen, 2003.

MÜLLER, Herta: *Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt. Eine Erzählung*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch. 2009.

MÜLLER, Herta: *Der Teufel sitzt im Spiegel*. Berlin: Rotbuch 1991.

MÜLLER, Herta: *Eine warme Kartoffel ist ein warmes Bett*. Hamburg: Europäische Verlagsanstalt 1991.

MÜLLER, Herta: *Heimat ist das, was gesprochen wird*. Saarbrücken: MerzigFer 2001.

MÜLLER, Herta: *Herztier*. Roman. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch 2007.

MÜLLER, Herta: *Heut wär' ich mir lieber nicht begegnet*. Roman. Reinbek, 1997.

MÜLLER, Herta: *Hunger und Seide*. Berlin: Rowohlt 1995.

MÜLLER, Herta: *Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel*. München: Carl Hanser 2011.

MÜLLER, Herta: *In der Falle*. Drei Essays. Göttingen: Wallstein 2009.

MÜLLER, Herta: *In jeder Sprache sitzen andere Augen*. In: MÜLLER, Herta: *Der König verneigt sich und tötet*. München: Carl Hanser 2003.

MÜLLER, Herta: *Lebensangst und Worthunger*. München: Carl Hanser 2010.

MÜLLER, Herta: *Niederungen*. Tübingen: Rowohlt 1993.

MÜLLER, Herta: *Reisende auf einem Bein*. Frankfurt am Main: Fischer 2010.

Bibliografie secundară

- AGUILERA, Carlos A.: *Mir war der rumänische Fasan immer näher als der deutsche Fasan. Ich will mit Utopien nichts mehr zu tun haben.* In: KRÜGER, Michael (Hrg.): *Akzente. Zeitschrift für Literatur.* 55. Jahrgang. München: Carl Hanser 2008.
- BALOGH, András F.: *Die literarische Zweisprachigkeit des Franz Liebhard (1899-1989).* In: BALOGH, András (Hrgs.): *Studien zur deutschen Literatur Südosteuropas.* Presa Universitară Clujeană: Cluj-Napoca 2008.
- BALOGH, András F.: *Exil-und Fremderfahrung im zeitgenössischen deutschen Roman aus Südosteuropa.* In: BALOGH, András (Hrgs.): *Studien zur deutschen Literatur Südosteuropas.* Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană 2008.
- BECKER, Claudia: „*Serapionistisches Prinzip*“ in *politischer Manier.- Wirklichkeits- und Sprachbilder in „Niederungen“.* In: EKE, Norbert Otto: *Die erfundene Wahrnehmung. Annäherung an Herta Müller.* Paderborn: Igel 1991.
- BLOCHER, Eduard: *Zweisprachigkeit: Vorteile und Nachteile.* In: SWIFT, James (Hrsg.): *Bilinguale und multikulturelle Erziehung.* Würzburg: Königshausen und Neumann 1982.
- BOZZI, Paola: *Der fremde Blick. Zum Werk Herta Müllers.* Würzburg: Königshausen u. Neumann 2005. S. 69.
- BÖSMANN, Holger: „*Hermetisches Rätselreich*“? Das Suchen einer reiseroute in *Barfüßiger Februar.* In: KÖHNEN, Ralph (Hrsg.): *Der Druck der Erfahrung treibt die Sprache in die Dichtung. Bildlichkeit in Texten Herta Müllers.* Frankfurt am Main: Peter Lang 1997. S. 43-52.
- DAWIDOWSKI, Christian: *Bild-Auflösung: Einheit als Verlust von Ganzheit. Zu Herta Müllers Niederungen.* In: KÖHNEN, Ralph (Hrsg.): *Der Druck der Erfahrung treibt die Sprache in die Dichtung. Bildlichkeit in Texten Herta Müllers.* Frankfurt am Main: Peter Lang 1997.
- DRAGOSTE, Cosmin: *Ewig im Schatten der Angst. Herta Müllers Buch „Der König verneigt sich und tötet“.* In: HOLZNER, Johann/SAUERMAN, Eberhard (Hrsg.): *Mitteilungen aus dem Brenner-Archiv.* Nr. 22/2003. Innsbruck: Universitätsverlag 2004.
- EKE, Norbert Otto: „*In jeder Sprache sitzen andere Augen*“ *Herta Müllers ex-zentrisches Schreiben.* In: BRITNACHER, Hans Richard/ KLANE, Magnus (Hrg.): *Unterwegs (zur Poetik des Vagabudentums im 20. Jahrhundert).* Köln-Weimar-Wien: Böhlau 2008.
- FORSTER, Leonard: *Dichten in fremden Sprachen. Vielsprachigkeit in der Literatur.* München: Francke 1974.
- FRANCESCHINI, Rita: *Vor Zwei- zur Mehrsprachigkeit.* In: KLAEGER, Sabine / THÖRLE, Britta (Hrsg.): *Sprache(n), Identität, Gesellschaft,* Stuttgart: ibidem 2009.

- GROSJEAN, François: *Life with two languages. An introduction to bilingualism*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1982.
- HAUPT-CUCUIU, Herta: *Eine Poesie der Sinne*. Herta Müllers "Diskurs des Alleinseins" und seine Wurzeln.. Reihe Literatur- und Medienwissenschaft, Bd. 49. Paderborn/ Freiburg i.B: Univ., Diss. 1996. S. 77-93.
- HODJAK, Franz: *Die Vatersprache als Muttersprache*. In: Ostragehege. Zeitschrift für Literatur; Kunst 11 (2004), Heft II, S. 24-26.
- JÁNOS-SZATMÁRI, Szabolcs: *Herta Müller und die Position der rumäniendeutschen Schriftsteller im binnendeutschen Literaturkanon*. In: BALOGH, András F./ VOGEL, Harald: „*Erliegst du der Götter Abgeschiedenheit*“. *Exil und Fremdheitserfahrung in der deutschen Literatur. Klausenburger Beiträge zur Germanistik Bd. 2* Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană 2007.
- KÖHNEN, Ralph: *Terror und Spiel. Der autofiktionale Impuls in frühen Texten Herta Müllers*. In: HEINZ, Ludwig Arnold: *Text un Kritik*. Zeitschrift für Literatur. VII/02. München: Richard Boorberg 2002.
- KREMnitz, Georg: *Mehrsprachiges Schreiben: Versuch einer vorläufigen Bilanz*. In: KREMnitz, Georg/ TANZMEISTER, Robert (Hrsg.): *Literarische Mehrsprachigkeit. Multilinguisme litteraire. Zur Sprachwahl bei mehrsprachigen Autoren. Soziale, psychische und sprachliche Aspekte*. Wien: Belvedere 1995, S. 198-203.
- KREMnitz, Georg: *Über das Schreiben in zwei Sprachen*. In Stiehler, Heinrich: *Literarische Mehrsprachigkeit*. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza“, 1996.
- LĂZĂRESCU, Mariana Virginia: *Heimatbegriff und Heimatgefühl deutscher Autoren aus Rumänien*. In: BERGEL, Hans/HUTTERER, Franz (Hrsg.): *Südostdeutsche Vierteljahresblätter. Zeitschrift für Literatur und Kunst, Geschichte und Zeitgeschichte*. 47 Jg. München 1998.
- LÆGREID, Sissel: *Sprachaugen und Wortdinge – Herta Müllers Poetik der Entgrenzung*. In: MAHRDT, Helgard/ LÆGREID, Sissel (Hrsg.): *Dichtung und Diktatur. Die Schriftstellerin Herta Müller*. Würzburg: Königshausen & Neumann 2013. S. 55- 79.
- MACKEY, William F.: *The description of bilingualism*. In: FISHMAN, Joshua A. (Hrsg.): *Readings in the Sociology of language*. The Netherlands: Mouton & Co. N. V. Publishers 1968.
- MACNAMARA, John: *The bilingual's linguistic performance: a psychological overview*. In: *Journal of Social Issues* 23 (1967). S. 56-77. Zitiert nach BARTHA, Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 1999.

- MÜLLER, Herta: *Wenn wir schweigen, werden wir unangenehm – wenn wir reden, werden wir lächerlich*. Kann Literatur Zeugnis ablegen? In : HEINZ, Ludwig Arnold: *Text un Kritik*. Zeitschrift für Literatur. VII/02. München: Richard Boorberg 2002.
- MÜLLER, Natascha et al: *Einführung in die Mehrsprachigkeitsforschung*. 2. Auflage Tübingen: Narr Francke Attempto 2007.
- PREDOIU, Graziella: *Faszination und Provokation bei Herta Müller. Eine thematische und motivische Auseinandersetzung*. Frankfurt am Main: Peter Lang 2001.
- SCHMITZ-EMANS, Monika: *Literatur und Vielsprachigkeit: Aspekte, Themen, Voraussetzungen*. In: SCHMITZ-EMANS, Monika: *Literatur und Vielsprachigkeit*. Heidelberg: Synchron 2004.
- SCHULTE, Karl: *Reisende auf einem Bein. Ein Mobile*. In: KÖHNEN, Ralph (Hrsg.): *Der Druck der Erfahrung treibt die Sprache in die Dichtung. Bildlichkeit in Texten Herta Müllers*. Frankfurt am Main: Peter Lang 1997. S. 53-62.
- SIENERTH, Stefan: *Zweisprachigkeit als Randphänomen. Siebenbürgisch-deutsche Autoren im Umgang mit dem Rumänischen*. In: MÁDL, Antal/ MOTZAN, Peter (Hrsg.): *Schriftsteller zwischen (zwei) Sprachen und Kulturen*. München: Verlag Südostdeutsches Kulturwerk 1999, S.113-133.
- STIEHLER, Heinrich: *Literarische Mehrsprachigkeit*. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza“ 1996.
- STIEHLER, Heinrich: *Soziolinguistische Probleme des Sprachwechsels*. In: STIEHLER, Heinrich (Hrsg.): *Literarische Mehrsprachigkeit*. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza“ 1996.
- STRUTZ, J./ZIMA, P. (Hrsg.): *Literarische Polyphonie. Übersetzung und Mehrsprachigkeit in der Literatur*. Tübingen: Gunter Narr 1996.